

FIXANDO A EMOCIÓN

Marta Dacosta Alonso

Asociación de Escritoras e Escritores en Lingua Galega

Resumo: “Fixando a emoción” é un verso dun dos poemas da “Autopoética” publicada por Manuel María en 1993. No poema, o poeta explica que é esencial no proceso de creación literaria fixar a emoción da realidade vivida para llela transmitir ás xeracións futuras. Deste xeito concreta Manuel María o seu concepto de comunicación, que é para el a función fulcral do texto poético. Fixar a emoción nun proceso en que a poesía é desveladora da verdade e creadora da realidade. Partindo desta concepción, Manuel María vai ter como tema central da súa obra a propia Galiza. A terra, a natureza, o pobo e a súa lingua son realizacións dese tema constantes na súa obra. Un corpus literario que segue a cumprir hoxe a función comunicativa que o seu autor quixo imprimirlle no momento da súa escrita.

Abstract: “Setting the emotion” is a verse from one poem of the article titled “Self-poetic”, which was published by Manuel María in 1993. In this poem we read that to set the emotion of the lived reality for it to be transmitted to future generations is essential for the poet in the process of literary creation. In this way Manuel María determines his concept of communication, which is the main function of the poetic text. To set the emotion in a process in which the poetry reveals the truth and that creates reality. On the basis of this conception, Manuel María will focus on Galiza itself as a central matter. The land, the nature, the people and its language, these are constant productions in his work. A literary corpus that currently continues complying the communicative function that its author wanted to give to it in the moment of its writing.

Palabras chave: Manuel María, Galiza, lingua, comunicación, emoción.

Key words: Manuel María, Galiza, language, communication, emotion.

FIXANDO A EMOCIÓN

Fixar emocións, identificar e fixar para transmitir, para entregar un legado en que Galiza e a súa fala son a materia principal, este sería o cometido da creación poética

para o noso autor. Así o manifesta na “Autopoética” de 1993 (Manuel María 2011 [1993]:156):

Tantos e tantísimos anos intentando
erguer un edificio confortábel
de música e palabras
[...]
e fixando a emoción que nos conmove
en cancións vagorosas pra que o vento
llas poida transmitir a aqueles que
nos veñan suceder na nosa tribu.

A importancia de transmitir un legado ás xeracións futuras é a que expresa tamén na “Carta ós nenos que pode servir de prólogo a este libro”, que abre o poemario *As rúas do vento ceibe*: “Quixen contar dun xeito elemental, sinxelo e esquemático o que é Galicia, o que foi Galicia. E alcender en vós –que sodes o porvir– a chama dunha esperanza para que fagades a Galicia do futuro” (Manuel María 1989b: 5).

Na “Autopoética” reproduce un texto do ano 1974 en que afirma que un poema é un elemento de comunicación que “fala de intimidade a intimidade / coas cousas e coa xente [...]”, un “ser vivo que anda, respira, soña [...] E nunca morre”. O poema pertence ao autor até que é publicado, e entón acada vida propia para permanecer entre os textos escritos. É legado. Talvez por iso Manuel María sinta o peso da responsabilidade e sinta o temor de non ser quen de acometer a tarefa que entende que lle corresponde. Porque, a seguir, manifesta que só pode afirmar que escribe versos, sen saber se estes lle poden dar o título de poeta.

En 2002, na entrevista que lle concede a Carme Vidal para *A Nosa Terra*, volve incidir na importancia do legado poético: “Coido que cumprín utilizando o idioma que herdei para poder transmitilo aos que veñen. Se nese idioma me acheguei á poesía, mellor que mellor” (Vidal 2002).

A historia da literatura e a crítica clasifican a Manuel María como poeta social-realista:

Falouse diso con *Documentos persoais*, cando fixen parodia da linguaxe xudicial con poemas que se chaman carné, bando ou testamento. A poesía socialrealista ten mala prensa pero débese a prexuízos ideolóxicos. Camilo Gómez Torres defende nun estudo da creación poética dos últimos cincuenta anos que é a máis rica desde o punto literario e de contribución poética. Ninguén di nada

deses poemas chamados de amor ou eróticos malísimos, dun culturalismo plaxiado. Como non se atreven a atacar a ideoloxía do poeta porque sería dogmatismo, néganlle calidade á obra con grande cobardía. (Vidal 2002).

Que a escrita de Manuel María vai máis alá de correntes literarias, que non podemos limitarnos a encadralo en poeta representativo do realismo social, sinalao tamén, dalgún xeito, Xosé Luís Méndez Ferrín no prólogo a *Versos para un país de minifundios*:

Iste Manuel María é unha das nosas grandes testemuñas nacionais. E como tal debe ser entendido. Poucas tarefas tan comprometidas para un crítico coma a de lle prologar un libro. Porque Manuel María reborda os receptáculos das escolas, [...] Inclasificábel, debemos entender a súa obra como un proceso permanente. (Manuel María 2001a: 327).

Afirmación que logo se contradí co recollido en *De Pondal a Novoneyra*, en que afirma que o que fai Manuel María é adscribirse “con enerxía á liña socialrealista de Celso Emilio Ferreiro. Unha técnica utilizada por Ferreiro nun só poema... é amplificada en libros enteiros por Manuel María” (Méndez 1984: 277).

Camilo Gómez Torres matiza esa clasificación ao sinalar que nin sequera no período que vai de 1964 a 1977 a súa obra pode ser cualificada sen máis de socialrealista, pois nese período o intimismo ou a elexía tamén forman parte da súa creación (1996: 1233). Unha idea semellante expresa Manuel Veiga ao falar xustamente de *Documentos persoais*: “É significativo que a pesar de todo permaneza nelas o lirismo, como nesta «Carta ao director dun banco»” (2003: 3). E engade a coincidencia na temática e no seu tratamento con autores como Benedetti.

Manuel Forcadela sinala, por outro lado, a conexión coa antipoesía, unha nova forma de enfrontar a creación literaria en parte como consecuencia do existencialismo anterior. A “irrupción da Antipoesía, a partir da publicación do libro de Nicanor Parra *Poemas y antipoemas*, de 1954, e máis en xeral coa nova atmosfera que propicia en toda Europa, en todo o mundo, diría eu, unha vaga en contra do que se denomina tradición idealista (e, por tanto, burguesa) da tradición poética occidental”. Esa reacción é o “Realismo Social” que, por un lado, desacraliza o Eu poético e, por outro, incorpora a oralidade e o discurso do cotián ao poema. “O poeta é agora un novo heroe que ten que desentrañar coas soas armas da linguaxe as armas máis sutís do inimigo, presentes tamén na súa propia linguaxe” (Forcadela 2016).

Afondemos neste matiz. No ano 1988 Avilés de Taramancos afirmaba:

Ser escritor na Galiza leva consigo non só a disciplina das letras e o desvear recatos de fermosura e de ética senón tamén a disciplina das armas. Non podemos ser escritores a tempo cumprido como en calquer nación ben asentada na súa propia estrutura; aquí ao mesmo tempo que criamos florituras coa palabra, temos de erguer tamén, a pedra e canto, a arquitectura da nación que soñamos articular... Tamén temos de escribir coa espada... Os nosos soños están comprometidos tamén na outra loita, e son poucos os que teñen o debido esforzo de combater nas dúas lides sen merma dos logros dun campo ou do outro.

É a presión da realidade, a necesidade de ser poeta do tempo en que se vive. Ser a voz do pobo ao que pertences. Xosé Manuel Millán Otero (1995: 38) falou de tendencia ao épico, concretada no protagonismo do social e do cósmico fronte ao individual.

A temática social, o necesario compromiso do escritor e a escritora co seu tempo é natural nesta xeración, un feito literario que non só se produce no noso país e é resposta ao contexto de posguerra en Galiza e no mundo.

En todo caso, máis alá das correntes literarias, o fulcro da creación literaria do noso poeta é Galiza, até o punto de que iso é o que o diferencia dun escritor co que foi emparentado en canto a corrente literaria. Así o expresa o propio Manuel María ao falar de Celso Emilio Ferreiro como poeta representativo do socialrealismo no monográfico que lle dedicou *A Nosa Terra* ao de Celanova en 1989 con motivo do Día das Letras Galegas:

O que non foi... é o que se entende... por poeta nacionalista galego como, por exemplo, Ramón Cabanillas. A temática da poesía de Celso Emilio Ferreiro vale pró povo galego. Isto é evidente. Pro hai unha temática especificamente galega –normalización da lingua e da cultura, autodeterminación, situación do asoballo nacional, dependencia, etc.– que non aparece na súa poesía, se exceptuamos o fermosísimo poema adicado ao idioma propio¹. (Manuel María 1989a: 6).

Nestas palabras, Manuel María está sinalando unha temática especificamente galega: “normalización da lingua e da cultura, autodeterminación, situación do asoballo nacional, dependencia, etc.”, concrecións do que sinalamos como o seu

1 Cómpre engadir como o propio Manuel María aclara no seu artigo que esta afirmación non é en absoluto unha descualificación da poesía de Celso Emilio Ferreiro.

tema central: “Galiza”. Temas que deben ser tratados para desvelar a verdade e crear a realidade que acenda a chama do futuro.

Tras o seu pasamento, Manuel María foi homenaxeado como Poeta Nacional, un título que lle acae xustamente polo que vimos afirmando, por ser Galiza, o seu pobo e a súa lingua, o tema central da súa obra e porque, como nos explica Francisco Rodríguez:

Ten todas as características dun clásico da nosa literatura, por máis incompreensións, reticencias e hostilidades que teña sofrido a súa poesía, precisamente pola súa coerencia e contundencia como expresión da nación. Certamente a obra de Manuel condensa sempre unha combinatoria ineludíbel, a do pobo, a lingua e a Terra. Son as tres estas que coesionan o seu sentimento e a súa razón poéticas, [...] Non é de estrañar que a súa obra sexa o maior tesouro lingüístico, nun duplo senso, riqueza do idioma e mostra viva dunha problemática opresiva e dos esforzos por vencela. Tampouco é de estrañar que latexe nela a preocupación, a proposta a prol dunha Galiza liberada. Esta é unha das tensións de moitos dos seus poemarios. O pobo galego existe, malia tantas mascaraduras, eivas e derrotas. (2004: 15).

A PALABRA NOMEA E CREA AS COUSAS

O poeta reflexiona e expresa, unha e outra vez, como entende a poesía, cal é a importancia da palabra. El mesmo sinala “A miña escrita naceu por un afán de comunicación” (Veiga 1995: 26). En 2001 “Dicía que a poesía tiña que ser verdade, procuro que o que plasmoo e compre rescatar da morte sexa auténtico que significa ante todo ser sincero. A poesía pode ser real aínda que non sexa realizábel” (Vidal 2002).

Estamos pois ante unha formulación da poesía como reveladora da verdade e da realidade que o noso poeta enlaza co pensamento de Goethe². Unha formulación que chega até Benedetti (2007: 49):

a realidade é un monllo de poemas sobre os que ninguén reclama dereitos de autor. Debaixo de cada pedra, de cada lousa, agáchase un poema [...] Até nas guerras hai poesía, mais nunca da artillaría dos vencedores senón na última mirada dos vencidos.

2 Nunha carta de setembro de 1823 a Johann Peter Eckermann, Goethe afirma “Todos os meus poemas foron inspirados pola realidade e nela teñen fundamento e fan pé. Os poemas que nacen do aire non me interesan nada”.

Nun poema de *As lícidas lías de outono* Manuel María afirma (2001b: 347):

A palabra nomea e crea as cousas,
pon orden no mundo
e harmoniza a toda a creación.

A concepción de que a poesía crea a realidade foi desenvolvida teoricamente anos máis tarde por Antonio Gamoneda no breve, mais intenso *Fonación, palabra e escritura, pensamento poético*. Neste ensaio lemos: “(no ser humano) a palabra foi xeradora de pensamento” (2012: 10), e engade “a verdadeira poesía [...] non é palabra ornamentada, senón [...] creación e revelación” (2012: 19).

Esta concepción da poesía como reveladora e creadora da realidade é a que subxace na angueira de levar ao poema a propia nación e a súa lingua, para nos revelar a necesidade radical de recoñecérmonos nelas e mantelas vivas para o futuro. A emoción de sermos desta terra e desta fala, iso é o que o poeta quere fixar no verso, para que acade as novas xeracións, para que se converta en futuro. Como di no poema “Ode á poesía”

Ti estás en todo. Es todo.
Para ti non hai fronteiras
nin cancelas. [...]
Sempre foxes. E apareces sempre
despida, perfecta e inefábel.

(Manuel María 2001b: 317).

SATURNO

Este poema, non dos máis coñecidos do autor, é un exemplo do que vimos referindo sobre a concepción da poesía como comunicación e legado de Galiza e a súa fala. Un exemplo tamén da entropía dos seus versos e, por tanto, de que o autor acadou a función comunicativa que os motivou.

En 1989, a Asociación Cultural Rosalía Castro de Barakaldo publica o poema longo *Saturno* en edición bilingüe galego-éuscaro. O motivo que levou á publicación deste poema foi o de realizar unha homenaxe ao poeta Díaz Castro, unha homenaxe que para eles é a concreción da obriga que entende que lles corresponde: “o espallamento e defensa da nosa cultura, milenaria no tempo pero que se anova continuamente” (Manuel María 2001b: 411). *Saturno* é outro poema longo coma *Aldraxe contra á xistra, Informe pra axudar a alcender unha cerilla* ou *Laio e cramor pola Bretaña*. Os editores cualifícanos de “épico”. O carácter épico foi sinalado por

Camilo Gómez Torres en todos eses poemas longos: “unha discursividade épica, descritiva e ao tempo reflexiva, mesturando denuncia, solidariedade e lirismo” (1996: 1236).

O poema vai precedido tamén dun “Limiar” da autoría de X. Andrés López González, quen sinala que este poema foi escrito en 1982: “Aló polo inverno de 1982 o Manuel [...] enviábame o grandioso poema que tedes nas vosas maos, xunto a unha carta que dicía: «Son os derradeiros versos que escribín aínda onte. Intentan explicar –se é posíbel explicar algo en verso– a nosa situación. Xa me dirás o teu parecer»” (Manuel María 2001b: 412). O poema presentouse tamén no Festival de Pardiñas o 6 de agosto de 1989, un festival que homenaxeou a Gabriel Aresti³.

Saturno é un poema-crónica da historia da nación, do seu devir, desde a xénese granítica do territorio “na escuridade primeira e elemental” até o momento da súa escrita, o ano 1982, que o autor describe como “finxida democracia”, un tempo de “sospeitosas sereas / que adormecían con tristísimos cantos”.

Manuel Veiga cualifica *Saturno* como “poema de fasquía épica e remate infeliz, como corresponde ao motivo clásico”. E engade que

[Saturno] ten o interese de transparentar unha interpretación histórica e romántica do nacionalismo, a través de cinco etapas: a inocencia do país, a fase de construción na que se desenvolven os grandes mitos, a colonización exterior, a dos poetas e galeguistas que esclarecen a situación de dominación ante o pobo e, finalmente, a derrota posto que a cidadanía non escoita os que buscan redimila.

Esta visión milenarista e que idealiza o fracaso non é estraña nin moito menos orixinal resulta común aos poetas e aos teóricos nacionalistas de moitos pobos europeos en situación semellante, ao longo de todo o século XIX e parte do XX. (2016: 56-57).

O propio título do poema remítenos xa á utilización alegórica do mito de Saturno, sendo así o que Arcadio López-Casanova denominou un indicador poemático que ten neste caso unha función fáctica ou de contacto, de abrir o canal da comunicación e avisar do contido do poema. Desde o inicio intuímos pois ese final tráxico en que o paso do tempo acaba por devorar ou destruír todo o que creou, sexan estas creacións persoas ou ideas (Cirlot 1988: 401).

3 Así o recolle o blog da Asociación Cultural Xermolos nunha entrada titulada: “Lembranza a Manuel María”, publicado en *Xermolos* 49, 11-14 [http://www.xermolos.org/paxina_nova/index.php/revista-festival-de-pardinas-2005].

O poema iníciase e avanza nun marcado ton lírico que acada o seu cume nos versos en que describe “o noso pobo”:

primeiro foi semente, logo cerdeira
e, cando comezaba a florecer
en purísima neve candorosa,
en esperanza certa de futuro,
en pleno corazón aberto á vida,
en músculo forte e ollo vixiante
en roteiro de luceiros acesos
parpadexando na escuridade do mundo,

(Manuel María 2001b: 413).

O paralelismo intensifícase gradualmente até chegar ao cume da emoción que resulta esborrallada polo verso que segue aos anteriores: “chegou o furacán e desfollouna”. É así como o poeta insiste na destrución dunha etapa feliz, dun momento histórico que puido supor outro futuro, un futuro que hoxe anhelamos e desexamos recuperar.

Reparemos en que neses versos cos que Manuel María describe o noso pobo aparece a imaxe da cerdeira florecida, unha imaxe que se reitera ao longo da súa obra e sempre asociada á felicidade, ao amor, á pureza. Unha imaxe que conecta coa poesía xaponesa da que nos atrevemos a considerar que Manuel María puido ter algún coñecemento⁴. Na poesía xaponesa as cerdeiras en flor, sakura, son un símbolo da cultura popular que representa a beleza da natureza e o renacemento da vida. Un símbolo que, en todo caso, na literatura xaponesa é ambivalente, pois tamén representa que nada é eterno.

En *Saturno*, fronte á felicidade da cerdeira érguese o Fado, o Fado colonizador. É así nomeado, “armado coa forza e máis coa espada”, non pode ser vencido, é “inexorábel”, di o poema, e acaba por desfacer o pobo e o seu futuro. A esta primeira derrota sucédelle un tempo en que van xurdir os “fillos xenerosos e lúcidos” que perseguirán a concienciación do pobo. Mais unha “finxida democracia”, o crédito concedido a “inimigos, /oportunistas, traidores, renegados”, as “sospeitosas sereas /que adormecían con tristísimos cantos” fixeron inútil o esforzo dos xenerosos e lúcidos, porque esta tribo suicida como Saturno devora os seus propios fillos. Neste declive tráxico do poema a lingua ocupa un lugar:

4 Existen xa varios estudos que reparan no coñecemento que Novoneyra tiña da poesía oriental e, entre ela, da xaponesa. Así o recolle Carlos Paulo Martínez Pereiro no monográfico que a Academia lle dedica a Novoneyra en 2010. Parece razoábel considerar que puideron compartir este coñecemento.

os seus signos de morte evidenciados
 en que ían esquecendo a súa fala
 e xa comezaban a ladrar
 na lingua imposta polos amos.

(Manuel María 2001b: 415).

Preguntámonos cal é o contexto histórico en que se escribe o poema, para entender cal foi a chispa que provocou este lume. Naquel ano de 1982 acórdase e publícase a Normativa oficial da Lingua Galega e España convértese no membro número dezaseis da Organización do Atlántico Norte OTAN, gobernando o partido que prometera que iso non sucedería.

A ESENCIA MÁIS NOSA

A poesía de Manuel María pasou así a ser o canal que nos deu voz. Nel atopamos as palabras que definían á perfección o que estabamos pensando, o que queriamos dicir. Naquel tempo e mesmo hoxe.

Seguindo os versos de *Os soños na gaiola*: “Galiza somos nós a xente e máis a fala”, comprobamos que Galiza, como tema, concrétese, polo menos, en dous subtemas: a exaltación do idioma e a caracterización e defensa do pobo⁵.

O idioma, a súa reivindicación e defensa, en definitiva, a súa exaltación, está presente ao longo da súa obra. Como responsabilidade que nos corresponde na supervivencia da lingua aparece no seu discurso de ingreso na Real Academia Galega, en que se remite a un dos poetas que é esencial na súa formación, Francis Jammes:

En Francis Jammes, devoción que lle debo a Luís Pimentel, atopei resumidas as miñas aspiracións. Velaí as súas palabras:

Meu Deus: chamáchesme entre os homes. Eiquí estou. Padezo e amo.
 Falei coa voz que me deche. Escribín coas palabras que lle ensinache
 a miña nai e a meu pai, e que eles me transmitiron. Vou polo camiño
 como vai o asno coa súa carga, dando que rir ás criaturas, coa cabeza
 gacha.

Eso é: “As palabras que lles ensinache a miña nai e a meu pai, e que eles me transmitiron”. Palabras que veñen dos devanceiros e que foron facendo ao noso

5 Á lingua como tema na obra de Manuel María dedícalle Camilo Gómez un capítulo do libro *O tempo vital de Manuel María*, “A temática sociolingüística na obra de Manuel María” (2005: 93-149).

pobo. O idioma non é, exclusivamente, noso: pertence aos devanceiros e aos que nos sucedan. Nós unicamente recibimos a lingua en usufructo e temos a obriga de conservala e melloralala [...] Recibímolos en herdo coa obriga de conservalo, agrandalo e perfeccionalo. Sería monstruoso priválos de tal riqueza. Sería abominábel negarlles ese ben supremo, esencial para que Galicia viva e sexa algo no mundo. Se un idioma morre, morre tamén o pobo que o fala. (Manuel María 2003: 11).

Esa idea de que a lingua non nos pertence en exclusiva porque nos foi transmitida dos nosos devanceiros e debemos transmitila á nosa vez foi desenvolvida por Manuel María nos seus poemas. Así no poema “Verbas á miña nai”, de *Mar Maior*, 1963, en que declara que quere devolverlle á nai as palabras, a lingua que dela aprendeu: “Dígoche agora, nai, estas razóns /porque quero voltarche /aquelas verbas doces como o mel /que aprendín nos teus beizos /cando neno.” (Manuel María 2001a: 221).

Esta formulación é propiamente unha sinécdoque que nos remite á necesidade de demostrar que a lingua do pobo é unha lingua culta, unha necesidade que o poeta expresa a través da “devolución” das palabras aprendidas, agora como cantar, malia considerar que talvez poida ser unha tolemia: “Cecais sexa tolemia /este tentar apreixar verbas amantes /para che facer con elas un cantar” (2001a: 222). Ese concepto de tomar a lingua do pobo e devolverlla convertida nunha lingua culta segue a estela da afirmación pondaliana “Désteme unha lingua de ferro, devólvoos unha lingua de ouro”.

Neste poema, Manuel María quíxase de que non ten verbas doces e amorosas, de que a súa poesía está aparentemente falta de tenrura porque nace da pobreza, a pobreza do pobo. É dicir, unha lingua pobre, espida de tenrura, para representar a un pobo pobre e asoballado.

O idioma ou a fala, como os nomea Manuel María⁶, son parte tamén de dous poemarios que deberíamos considerar centrais na súa produción, centrais porque para o seu autor obedecían a unha necesidade inaprazábel e fundamental, crear literatura para os máis novos. Referímonos a *Os soños na gaiola*, editado por primeira vez en 1968, e *As rúas do vento ceibe*, que tivo a primeira edición en 1979. E neses libros están dous poemas que aínda hoxe son esenciais na transmisión poética, por tanto na descrición da realidade e da verdade, na necesidade de nomear e crear o pensamento e así executar a responsabilidade de transmitir o legado dos devanceiros. Estes poemas son “Galicia” e “A fala”.

6 “Manuel María emprega os termos lingua, idioma e fala como sinónimos. Os tres teñen como realidade referida o galego, non entendido como unha simple estrutura gramatical senón como creación colectiva, na súa proxección temporal, do pobo galego” (Gómez 2005: 101).

Os *soños na gaiola* ábrese xustamente cunha “Carta aos nenos” en que Manuel explica o por que deste libro (2000: 4, o salientado é noso):

Queridos nenos:

Un servidor, que xa ten canas e un gran bigote que lle comeza a pesar, vai para vello. Nas súas horas de soedade lembra a súa lonxana infancia campesiña. **Desas lembranzas foron nacendo os versos que seguen. Os versos que este humilde autor botou de menos cando el era neno. Versos que, por outra banda, non había na literatura galega e que tan precisos son. Eu quixera encher, en parte, ese oco.** Perdoádeme si non acertei.

E moitas gracias a vós, nenos, a todos os nenos, cando escribín estes poemas volvín de novo á miña infancia. E coa lonxana música da miña infancia, que ía durmida dentro de min que despertou de novo, compuxen estes versos. Que sexan do voso agrado.

Voso amigo sempre,

Manuel María

Consideremos, para valorar a importancia do tema na obra do noso autor, que nese mesmo ano 1968 escribe o libro *Versos para un país de minifundios* en que enuncia os principais problemas do noso país, e entre eles a “fala materna”, ao lado de “emigración, pobreza, economía, / conciencia, minifundio, compromiso”. Denomínoas: “verbas arrepiantes”, porque producen arrepío entre os defensores do franquismo, eses que procuran que non se fale deses temas, que nin sequera se pronuncien esas palabras.

Cando anos máis tarde, entre 1978 e 1979, Manuel María escribe *As rúas do vento ceibe*, animado, segundo Camilo Gómez Torres, pola adaptación musical que Suso Vaamonde fixera dos seus poemas de *Os soños na gaiola*, nomeadamente do poema “Galicia”, de novo os nenos e as nenas son os destinatarios. Manuel María di que escribe o libro para dar satisfacción “ás demandas que os nenos e nenas galegos lle achegaran nas súas cartas desde 1972” (Gómez 2001: 201).

As rúas do vento ceibe inclúe o poema “A fala”, un poema que merece un capítulo propio na historia da literatura galega e no que lemos versos coma estes: “O idioma é a patria, /a esencia máis nosa”. Ou “O idioma é a chave /coa que abrimos o mundo”, é dicir, que a través do idioma situámonos no mundo, a través da nosa lingua recoñecémonos galegas e galegos e tomamos consciencia de que pertencemos a un pobo e a unha nación con lingua, cultura e historia de seu.

Os poemas de Manuel María convertéronse en argumentos que aínda hoxe consideramos vixentes e seguimos a empregar e que, sorprendentemente, aínda

producen reaccións que poderíamos pensar erradicadas, mais non. Sucedeu co poema “Canción para cantar todos os días” do libro *Cancións do lusco ó fusco*, outro poema en que o idioma é o tema. Escrito en 1968, foi o único suprimido pola censura no momento de se publicar o libro. Porén isto non impediu que o poema saíse á luz pública, e que mesmo o fixese nunha revista escolar, polo que foi difundido xustamente entre un público moi importante para o noso autor: a mocidade. Foi así que “Canción para cantar todos os días” acabou por publicarse ao mesmo tempo ca o libro censurado, en xuño de 1970. Foi na revista escolar *Aturuxo*, do Colexio Santa María de Ourense, e por petición do alumnado de preuniversitario. Sobre este episodio Camilo Gómez Torres di: “Os teimudos manexadores das tesoiras da censura franquista non poderían sospeitar que o noso poeta ousase entregar a unha revista escolar un poema tan «subversivo». Cabería dicir que os camiños da liberdade son impredecíbeis” (2001: 138). Por outro lado, e antes de se restaurar a edición de *Cancións do lusco ó fusco* na súa integridade, o poema censurado viu tamén a luz en francés, bretón ou holandés, o que para Mercedes Queixas Zas “acrecenta o valor e intención do silenciamento ao que aquí estivo exposto” (2016: 88).

Ironías da vida, aquel poema censurado durante o franquismo e que chegou aos lectores a través dunha revista escolar foi censurado case corenta anos máis tarde (2007) noutra revista escolar: *En galego, ... máis e mellor* do CEIP de Randufe (Tui), pois houbo no centro quen acusou o poema de incitar á violencia e esixiu que se eliminase da revista, o que o responsábel do equipo de normalización non aceptou. A revista nunca se distribuíu.

Uns anos antes de se pechar a súa produción poética, a lingua seguía a estar presente nos versos de Manuel María. En *Brétemas do muiñeiro*, rematado en 1977 e publicado en 1980:

[...] carro intemporal e cantareiro
 carrexando vento para ningures,
 un pozo que dá unha dor aceda
 para matar a sede de vivir,
 unha semente lanzada contra a vida
 para proveito de corvos e voitres.

(Manuel María 2001b: 654).

Ou en *Camiños de luz e sombra*, do ano 2000: “a casa do ser é a palabra. / E un pregunta angustiado: *¿Qué palabra?*” (Manuel María 2001b: 691).

A lingua segue presente nos versos e leva o poeta á rúa, non só aos actos reivindicativos de cada 17 de maio, senón tamén a unha actividade escolar como o Correlingua.

ALMA E FUTURO DE GALIZA

Ás veces non só estamos ante poemas cargados de entropía para este presente, senón que mesmo comprobamos que o autor se adiantou á forma de tratar algún tema.

En *Os soños na gaiola* explica que o pobo, as xentes, son unha parte esencial de Galiza. E el séntese parte do pobo e, como tal, asume a tarefa de expresar os seus padecementos. Como reitera en *Versos para un país de minifundios*, 1969:

Sufro entre o pobo.
E berro.
Digo a miña verdade
que é a de todos. (2001a: 330).
[...] ¡ouh pobo meu!,
carne da miña carne;
luz dos meus ollos (2001a: 335).
Escribo, ¡ouh pobo meu!
para todos os galegos
ciscados polo mundo,
[...]
para dicirlles
que están no meu corazón,
que o seu pranto chora
bágoas de sangue
no meu verso (2001a: 339).

Por iso nos seus versos están labregos, obreiros, mariñeiros, as mozas e os mozos emigrados, os vellos que consumiron os seus anos traballando para un patrón que os explotou.

En *Terra Cha* aparece xa ese labrego “escravo” que vive “¡comendo pan regado /con sangue e con sudor!” (Manuel María 1972: 65).

En *Versos para cantar en feiras e romaxes* (1969), Manuel María contrapón a visión aventureira que pode existir do mariñeiro á realidade dun traballo perigoso e mal pagado:

Din que o mariñeiro
é de espírito inquedo,
aventureiro,
que non coñece o medo
[...]
O que nunca sentín
nin lin
escrito en ningún lado
é o pavor
que o mariñeiro
en si leva gardado;
nin o tristeiro
das noites de trebón
que fan naufragar
a embarcación;
nin a loita contra o mar,

(Manuel María 2001a: 354).

Nese mesmo libro, e a seguir do poema “O mariñeiro”, está o titulado “Obreiros” que comeza cunha enumeración dos distintos oficios para concluír:

Vós facedes camiñar para diante
ao mundo, facédelo avanzar

(Manuel María 2001a: 355).

e esta constatación de que son as mans dos máis humildes obreiros, persoas aliadas e explotadas por un patrón que se enriquece, faino estoupar:

¡Deixádeme que vos cante!
Deixádeme berrar
e protestar,
operarios
proletarios
contra dos mínimos salarios
e da explotación
por parte do patrón.
[...]
¡Hai que facer todo de novo
co pobo e para o pobo!

(Manuel María 2001a: 356).

O poema “Historia do home que toma o sol” pode ser posto en relación co “Monólogo do vello traballador” de Celso Emilio. Fronte a el, o poema de Manuel María, escrito en terceira persoa, retrata a vida dun labrego que traballou sen descanso e fixo o servizo militar submiso e fiel a unha patria que non é a súa. O poema fala da emigración dos fillos, da soidade, da tristeza e da pobreza: “iEste velliño, fraco e magro, / vive do subsidio e do milagro”. Como recollimos máis arriba, nas palabras do propio Manuel María, hai entre os dous poemas a diferenza que existe entre o universal e o local, entre a realidade que se reproduce en distintas latitudes e a nosa realidade propia. Resulta así que esta “Historia do home que toma o sol” nun poema que vai máis aló da situación dun home, pois ao falar da historia da persoa, fala da historia do país.

Estamos falando do pobo que sofre e chora bágoas de sangue nos propios versos de Manuel María. Nun libro que na dedicatoria coa que se abre indica xa cal é a súa vontade: “estes versos que queren ser populares”, o que unido ao título redunda xustamente nesa intención de ser proxección da voz do pobo e, por tanto, popular. En coherencia con esa vontade o libro ábrese co poema “Epístola a un poeta lírico” en que o autor convida o poeta a comprometerse co seu pobo e critica o lirismo da poesía amorosa e bucólica: “iponte do lado dos homes /e non do da primavera!” (Manuel María 2001a: 346).

Este libro foi redactado ao mesmo tempo que *Os sonhos na gaiola* (1967), o que nos permite concluír que Manuel María ten sempre en conta o destinatario dos seus poemas. Sendo como é a poesía para el comunicación, adapta o rexistro, a métrica e os recursos tendo sempre moi presente quen son os destinatarios, quen quere que lea os seus versos.

Nese retrato das xentes do país, hai tamén un lugar para os señoritos, para os castrapistas que negan a nación e o seu idioma: “Breve manual para deprender para señorito”, xustamente o poema que pecha o libro, colocación que consideramos significativa, pois Manuel María adoita levar a esta posición poemas cos que quere envair unha mensaxe inequívoca (Dacosta 2009: 210), especialmente nos seus derradeiros versos que, neste caso, sinalan unha das características definitivas da personaxe, o odio á nosa lingua:

Non falar galego endexamais
 (é idioma do pobo, moi vulgar),
 vivir do que súan os demais,
 ie denantes morrer que traballar!

(Manuel María 2001a: 367).

Esta caracterización dos “señoritos” continúa en poemas como “Canción da hora do vermú” ou “Canción para cando se escoita falar en castrapo” do libro *Canciós do lusco ao fusco* (1970), poemas en que a ironía é o recurso preponderante. E aínda poderíamos citar “Acuso á clase media” de *Remol* (1970).

Rematemos este percorrido polas personaxes presentes na obra de Manuel María, deténdonos nun poema que debe suscitar a nosa atención. Falamos do “Poema á muller galega” de *Remol*. Cómpre antes de nada lembrar cales son as circunstancias da publicación do libro. Segundo explica o propio Manuel María na “Nota do autor” os poemas que o compoñen foran escritos entre 1963 e 1968. O feito de ter sido escritos nalgúns casos até sete anos antes e ter publicado xa outros dous títulos desde a escrita deste libro fai temer ao autor que poidan parecer envellecidos. Infórmanos tamén de que algúns dos poemas xa foran publicados en diversos medios. Manuel María tentara publicar o libro en varias ocasións, intentos estériles con Galaxia e a Editorial Península. Mais o libro publícase, unha vez máis, “patrocinado polo amor e os cartos dos nosos emigrados”, algo que, aínda que o satisfai, tamén o entristece, pois unha vez máis (e cantas outras na historia da nosa literatura), repítense as dificultades na publicación da poesía en galego, como xa acontecera en 1880 coa “mellor poeta do mundo sin dúbida de ningunha clase” (Manuel María 2001a: 372). Refírese, naturalmente, a Rosalía de Castro e ao seu libro *Follas Novas* editado previa subscrición dos lectores, o que hoxe chamaríamos *crowdfunding*.

O “Poema á muller galega” é un fiel retrato das mulleres do noso país, das mulleres do pobo, “labregas, /mariñeiras, artesás, obreiras”, mulleres traballadoras que son esencialmente: “pasado, pobo, presente, /alma e futuro de Galicia”. No centro do extenso poema e aí coloca o autor a súa crítica:

non foron cantadas
polos poetas cultos e premiados,
pechados nas súas torres de almasí:

E engade o por que:

eles, tan sensíbeis, non podían
dedicarlles rondós e madrigais,
sonetos perfectísimos
a donas que falan en galego,
que son a forza do pobo,
porque non teñen xeitos requintados,
deprendidos en colexios elegantes,

nin vestidos fermosos,
nin frases retorreadas

(Manuel María 2001a: 403).

Estes versos intensifican xustamente a crítica coa que o poema se inicia:

É criminal no tempo que corremos,
comparar a muller e máis a flor
cando as mulleres de Galiza
teñen que emigrar

(Manuel María 2001a: 401).

Manuel María critica pois a negación da realidade, a creación dun mundo de ficción que nos engana e nos devolve unha imaxe deturpada, unha imaxe escrava dos canons estéticos, unha imaxe que se axusta perfectamente á faixa con que nos tornea o patriarcado. Temos ante nós un poema escrito en 1968 ou antes, hai cincuenta anos, e nel atopamos elementos que as autoras de finais do século reivindicamos. Lemos este “Poema á muller galega” de Manuel María, e vénnos á memoria outro poema publicado vinte e tres anos despois, que como o do noso poeta quixo romper coa estética dominante, criticala, negala. Referímonos ao poema “A amante nunca ten dentes postizos” da súa coetánea M.ª Xosé Queizán, publicado en *Metáfora da metáfora* (1991), un libro para pór do revés a historia da literatura.

E isto xustamente fai Manuel María neste poema, poñer do revés a tradición poética de exaltación da beleza feminina, incorporar ao poema os “materiais indignos” tal e como os nomeou María Reimóndez ao falar das achegas das escritoras á literatura.

Non está pensando nisto Manuel María. Son conceptos que só máis tarde serán percibidos e formulados, atacados tamén, como non, aínda así estamos. Mais é evidente que o seu afán de desvelar a verdade fai que o seu poema acabe por ter un tratamento que se achega ás poéticas dos 90.

Analícemos nun cadro comparativo a ruptura que realiza Manuel María no seu poema coa estética dominante:

Imaxes, recursos empregados habitualmente para describir a beleza feminina e que Manuel María nega no poema:	Imaxes utilizadas por Manuel María neste poema:
As mulleres galegas non teñen luceiros en vez de ollos	senón unha tristura arrepiante de ollar a un mundo inxusto
non ten en vez de dentes pérolas	os seus dentes roen broa de millo... realidade dura como un seixo
non ten a pel de lirio ou azucena	senón unha pel queimada polo sol
Tampouco ten corpo de vimbio	un corpo duro, resistente cangado polo traballo
non é a dona... nin a raíña do fogar	a compañeira fiel, valente e amorosa igual ao home na loita contra a vida
Non ten beizos de fresa ou de coral	os seus beizos están... apretados pola dore e a carraxe
As súas orellas non son... caracolas de nacre	están feitas de terra e escoitan... a voz dos fillos
Tampouco a súa sorrisa é un raio de sol na primavera	é unha luz morta... como unha tarde pecha de inverno, un suco acedo aberto á tristura

O poema conta cunha cita inicial: “...viudas de vivos e mortos /que ninguén consolará...” de Rosalía de Castro, e organízase en dúas partes. A primeira, que acabamos de analizar, critica o esquecemento da muller galega por parte dos escritores e desvela como é esa muller. Na segunda fala de galegas con nome propio: Etheria, Rosalía, Concepción Arenal, María Balteira, Pardo Bazán, María Pita e conclúe comparando Galiza coas súas mulleres, declarando que as propias mulleres son Galiza,

¡Esperanza ergueita
cara a un futuro limpo,
noso,
que agardamos!

(Manuel María 2001a: 404).

CONCLUSIÓNS

Quixemos, nas páxinas precedentes, reflexionar sobre o feito de que a poesía de compromiso co país é unha constante na obra de Manuel María e non obedece a modas literarias, por máis que nunha determinada altura lle acaia perfectamente a etiqueta de socialrealista.

En realidade é o resultado da súa concepción do que debe ser poesía, un acto de comunicación. A poesía é reveladora e creadora da realidade: a nación, a súa lingua, elementos en que nos reconecer e manter vivos para o futuro. A emoción de sermos desta terra e desta fala, iso é o que Manuel María quixo fixar nos seus versos, para converter terra e fala en futuro, para chegar ás novas xeracións. Por iso Galiza é o tema central, un tema que aparece en diferentes obras súas ao longo do tempo. Aínda máis, Galiza é un tema que, lonxe de esgotarse como sucedeu coa denominada poesía socialrealista no dicir da crítica literaria, conserva intacta a súa capacidade de comunicar hoxe, a este presente.

Esta concepción da poesía como comunicación motiva que Manuel María adapte o rexistro, a métrica e os recursos que emprega na construción do poema tendo sempre moi presente quen son os destinatarios, quen quere que lea os seus versos. Por iso a súa obra é tan diversa no formal e no retórico, porque prevalece a comunicación, porque a obra existe cando ten lectoras e lectores, sen estes non existen os libros, por moi escritos que estean. Mentres non saen dos andeis non son literatura. E isto comprobámolo ao coñecermos as datas en que foron escritos os seus libros: períodos en que trataba os mesmos contidos, adaptando a forma que os contiña. E poñendo todos os recursos ao servizo desta comunicación, imaxes, referencias mitolóxicas e culturais..., que dan lugar a pezas que aínda hoxe son únicas e que talvez non tiveron a proxección merecida, como é o caso de *Saturno*.

Ese empeño por fixar a emoción, por desvelar a verdade, acabou por adiantalo ao seu tempo, deixándonos un poema sobre a muller galega que, nalgúns dos seus versos, ben podería pasar por un poema actual, escrito neste presente e tendo en conta a revisión do discurso que as escritoras reivindicamos.

O certo é que a súa obra segue a falarnos hoxe e é capaz de nos entregar, aínda, as palabras exactas coas que nomear as nosas angueiras.

Mais teño a certeza de que,
se me dan un golpiño, duro
e seco, coa veira dunha unlla,
como se fai co vidro para probar
o seu son, pureza e calidade,
arrincarían, do fondo do meu ser,

un brevísimoo laio, chíoo case
imperceptíbel que cecais, cecais,
recoñecería alguén na miña tribo
como sinal esencial de identidade.

(Manuel María 2001b: 146).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Avilés de Taramancos, Antón (1988): “Ser escritor”, *A Nosa Terra. Decenário. A Nosa Historia* 3-4, 213.
- Benedetti, Mario (2007): “La realidad”, en *Vivir adrede*. Madrid: Alfaguara, 49.
- Cirlot, Juan-Eduardo (1988): *Diccionario de símbolos*. Barcelona: Editorial Labor.
- Dacosta Alonso, Marta (2009): “Construír unha patria. A poesía de Manuel María entre 1957 e 1977”, en Pilar García Negro e Diego Pardo Amado (eds.), *Manuel María: Literatura e nación. Actas do Congreso (A Coruña, 3-5 de Novembro de 2005)*. A Coruña: Universidade, 207-225.
- Forcadela, Manuel (2016): “Manuel María, sesenta anos de poesía”, *Diario da Universidade de Vigo* 16/V/2016 [Dispoñible en https://duvi.uvigo.es/index.php?option=com_content&task=view&id=11375].
- Gamonedaa, Antonio (2012): *Fonación, palabra e escritura, pensamento poético*. A Coruña: Trifolium.
- Gómez Torres, Camilo (1996): “Manuel María e o seu tempo”, en Alberte Ansedee e Cesáreo Saco (dirs.), *Historia da literatura galega*. [Vigo]: Asociación Socio-Pedagóxica Galega / A Nosa Terra, v. 4, 1217-1248.
- (2001): *Manuel María: os traballos e os días*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- (2005): *O tempo vital de Manuel María*. Vigo: A Nosa Terra.
- López-Casanova, Arcadio (1994): *El texto poético. Teoría y metodología*. Salamanca: Ediciones Colegio de España.
- Manuel María (1972): *Terra Chá*. Lugo: Editorial Celta.
- (1989a) “O meu Celso Emilio Ferreiro”, en *Celso Emilio Ferreiro: común temos a patria*. Vigo: Promocións culturais galegas, 5-8.
- (1989b): *As rúas do vento ceibe*. Ourense: Galiza Editora.
- (2000): *Os soños na gaiola*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (2001a): *Obra poética completa I (1950-1979)*. A Coruña: Espiral Maior.
- (2001b): *Obra poética completa II (1991-2000)*. A Coruña: Espiral Maior.
- (2003): *A Terra Chá: Poesía e Paisaxe*. A Coruña: Real Academia Galega.

- (2011 [1993]): “Autopoética”, *Boletín Galego de Literatura* 9, 151-157, [Dispoñible en <http://www.poesiagalega.org/arquivo/ficha/f/996>].
- Martínez Pereiro, Carlos Paulo (2010): “A palabra deseñada e feita a man”, *Boletín da Real Academia Galega* 371, 185-200.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (1984): *De Pondal a Novoneyra*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Millán Otero, Xosé Manuel (1995): “O contexto literario”, en Bernardino Graña, *Profecía do mar*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 19-44.
- Queixas Zas, Mercedes (2016): *Labrego con algo de poeta: biografía de Manuel María*. Vigo: Galaxia.
- Rodríguez Sánchez, Francisco (2004): “Manuel María. O grande poeta nacional”, *Terra e Tempo* 131, 14-15.
- Veiga, Manuel (1995): “Manuel María [entrevista]”, *A Nosa Terra* 690, 26-28.
- (2003): “Manuel María e o Deus das pequenas cousas”, en O Foro das Ideas e das Artes 5 [suplemento], *A Nosa Terra* 1090, 2-7.
- (2016): *Manuel María, buscando un país*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Vidal, Carme (2002): “Manuel María: «A literatura é unha loita contra a morte»”, *A Nosa Terra* 1014, 29. [Dispoñible en <http://www.aelg.org/centro-documentacion/autores-as/manuel-maria/paratextos/6586/a-literatura-e-unha-loita-contra-a-morte>].